

УДК 94 (477) «1933/1935»

Микола Горох*

ВІД БОРОШНА ДО ТРАКТОРА: РЕАЛІЗАЦІЯ ТОВАРІВ В КРАМНИЦЯХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН» (1933–1935 рр.)

В статті на основі невідомих раніше архівних документах досліджується питання реалізації товарів через мережу крамниць «Торгсин» в Чернігівській області. В ній розглядається товарна структура, питома вага промислових та продуктових товарів, а також цінова політика організації.

Ключові слова: система «Торгсин», план реалізації, цінова політика.

В статье на основе неизвестных ранее архивных документах исследуется вопрос реализации товаров через сеть магазинов «Торгсин» в Черниговской области. Рассматриваются товарная структура, удельный вес промышленных и продуктовых товаров, а также ценовая политика организации.

Ключевые слова: Система «Торгсин», план реализации, ценовая политика.

The problem of realization of commodities through the network of shops «Torgsin» in the Chernihiv area, based on previously unknown archival documents, is considered in the article. The questions of commodity structure, specific gravity of the manufactured and food goods, and also price policy of organization are examined.

Key words: system of «Torgsin», plan of realization, price policy.

«Торгсин» («торгівля з іноземцями») є однією з найзагадковіших сторінок історії Радянського Союзу. Утворившись в червні 1930 р. як невелика контора Мосторгу, що продавала антикваріат іноземним туристам та обслуговувала матросів в портах, «Торгсин» в роки голоду перетворився в одну з найпотужніших всесоюзних торгових організацій. Майже шістдесят років об'єднання залишалося невідомим широкому колу дослідників.

Перша спеціалізована наукова стаття, присвячена Всесоюзному об'єднанню «Торгсин» (В/О «Торгсин»), була написана О. Осокіною і з'явилася в журналі «Отечественная история» в 1995 році¹. Вона також є автором ряду статей та єдиної на сьогодні монографії, яка присвячена історії створення та діяльності організації². Пріоритетним напрямом дослідження діяльності об'єднання є вивчення його регіональних представництв. В даному напрямку працюють В. Марочко³ та

* *Горох Микола* – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (м. Чернігів).

І. Павлова⁴. Що ж стосується історії створення та функціонування Чернігівської обласної контори «Торгсин», то фрагментарні відомості про неї ми зустрічаємо в працях Т. Демченко⁵ та С. Сергєєвої⁶.

Дана стаття має на меті на основі невідомих раніше архівних матеріалах розглянути процес виконання планів реалізації промислових та продовольчих товарів через мережу крамниць «Торгсин» в Чернігівській області. Поява об'єднання на теренах Чернігівщини, визначення об'ємів грошових надходжень від реалізації товарів та вплив різноманітних факторів на виконання встановлених планів – є саме тими завданнями, що допоможуть досягти означеної мети. Об'єктом дослідження є Чернігівська обласна контора «Торгсин», а предметом – план реалізації товарів та його виконання, співвідношення продуктових та промислових товарів в структурі продажу, а також вплив цінової політики на виконання поставлених перед облконторою планів. Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р.⁷, а хронологічні рамки – часом існування Чернігівської обласної контори (1933–1936 рр.).

Перш ніж перейти до розгляду означених питань слід зауважити, що в наведених даних можливі незначні неточності (похибка в кілька відсотків), які обумовлені рядом об'єктивних причин: відсутність повного доступу до всіх архівних матеріалів в центральних архівах⁸, коригування планів протягом звітного періоду, що призводило до збільшення чи зменшення підсумкових цифр, несвоєчасність подачі відділеннями фінансової інформації. Але на загальну картину означені причини суттєво не вплинули, а похибка не перевищує статистично допустимі межі.

1933 рік був для Чернігівської облконтори роком становлення та найбільшого злету. За короткий час від неї вимагалось не лише віднайти необхідні приміщення під крамниці, підібрати кваліфікований персонал, налагодити роботу, постачання, а й виконувати доведені до контори плани мобілізації валюти та реалізації товарів. Більш-менш налагоджений стан справ був у п'яти населених пунктах (Чернігів, Ніжин, Конотоп, Новгород-Сіверський, Ромни), торгові точки в яких з утворенням області перейшли в підпорядкування новоствореній обласній конторі від Київської та Харківської облконтор⁹. Усі інші крамниці, а їх до кінця першого кварталу мало бути щонайменше 18¹⁰, слід було якнайшвидше відчинити. Натомість протягом кварталу працювали лише названі торгові точки, а 11 новостворених почали нормально функціонувати лише під кінець першого кварталу¹¹.

В центрі уваги облконтори та на першому місці в діяльності кожної торгової точки знаходилося питання реалізації товарів та залучення валютних цінностей¹². Про важливість виконання поставлених перед конторою планів свідчить і той факт, що з 1 січня 1933 р. директор Чернігівської облконтори А.М. Нудельман мав надавати Облзовнішторгу кожні п'ять днів інформацію не лише про хід організації обласної контори, а й про реалізацію товарів та надходження валюти¹³.

Незважаючи на сприятливі обставини у вигляді голоду, що вирував на Україні, адміністрація обласної контори не мала можливості в стислі терміни добре налагодити роботу об'єднання та повністю виконати поставлені перед нею

плани. Оперативна нарада при ВУК «Торгсин» (травень 1933 р.) констатувала, що основною причиною недовиконання плану Чернігівською облконторою за квітень та зрив виконання за травень була погана постановка комерційної роботи. Зокрема персонал не вживав достатніх заходів для реалізації спущених нарядів на борошно та крупу. Для покращення стану справ пропонувалося вжити заходів з постачання контори повним асортиментом продуктових товарів, а керівництву – збільшити об'єми випікання хлібу по області, довівши їх до 15–29 т. на день¹⁴. Гальмувалася робота й через відсутність транспортних засобів, що ускладнювало процес маневрування товарами. Всеукраїнська контора «Торгсин» до кінця першого кварталу 1933 р. так і не спромоглася надати Чернігову необхідну кількість автомобілів. Керівництво облконторою та уповноважений НКЗТ в області неодноразово звертався до В/О «Торгсин» з вимогою забезпечити Чернігівську обласну контору вантажними автомобілями, адже залежність від транспортних організацій призводила до надмірних витрат¹⁵.

Згідно поточного плану Чернігівська облконтора «Торгсин» повинна була за 1933 р. реалізувати товарів на 2,1 млн. крб. (за планом НКЗТ – 1,6 млн.)¹⁶. Основні сподівання покладалися на другий квартал (Табл. 1), коли продаж мав сягнути 625 тис. крб., а на період становлення (перший квартал) припадала найменша сума прибутку. Саме другий квартал і дав левову частку всіх надходжень (41,6 %). А ось четвертий – був фактично провальним.

Таблиця 1. Виконання плану реалізації за 1933 р. (в тис. крб.)¹⁷.

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	Разом за рік
План	400,0	625,0	530,0	545,0	2100,0
Виконано	244,0	492,5	277,9	170,1	1184,5
% виконання	61,1	80,9	52,4	31,2	56,4

Оргбюро Чернігівського обласного КК-РСІ, оглянувши стан господарчо-фінансової діяльності облконтори та міжрайонних контор, в грудні 1933 р. прийшло до висновку, що на незадовільний стан товарообігу вплинули наступні фактори: невчасне розгортання торгової мережі; недостатня боротьба за асортимент товарів; абсолютна бездіяльність і незацікавленість системи в просуванні промтоварної групи краму; невідповідність торгових приміщень і недостатня увага РПК та РВК на місцях, в питанні підбору та відведення їх для роботи мережі Торгсин¹⁸.

Проте жодні пояснення не могли стати виправданням зриву плану. Планово-економічний сектор В/О «Торгсин» рекомендував в разі невиконання конторами доведених до них планів за певний місяць автоматично додавати недовиконану частину до плану наступного місяця¹⁹.

1934 р. за умовами та можливостями кардинально відрізнявся від попереднього року. Страшний Голодомор поступово відступав, але мешканці Чернігівщини ще продовжували відчувати його наслідки. Уповноважений НКЗТ СРСР М.А. Каттель звертав увагу на те, що в 1933 р. основна увага приділялася здебільшого

роботі в містах, а периферія ігнорувалася. На його думку, виконання плану 1934 р. буде проходити в більш складних умовах, тому зниження абсолютних завдань плану на рік не слід було розцінювати як поступку чи полегшення²⁰. Управляючий ВУК «Торгсин» І.О. Братніков в жовтні 1934 р. нагадував обласним конторам, що забезпечення стовідсоткового виконання річного плану та перекриття недовиконання плану за попередні 9 місяців є справою честі кожної обласної контори та кожного працівника системи²¹.

Республіканське керівництво розпочало більш прискіпливо відноситися до складання звітів на місцях, а також контролю за станом справ в обласних представництвах. З квітня 1934 р. обласні уповноважені НКЗТ та керівники облконторами «хуткою» поштою повинні були надавати щодекадно інформацію М.А. Каттелю про хід реалізації борошна, цукру, крупи, олії, м'яса, жиру тваринного, масла коров'ячого, сиру та яєць. Відомості подавалися окремо по кожному з товарів й окремо по обласному центру та периферійним представництвам. На підставі цих відомостей Наркомзовнішторг передавав зведені відомості по Україні в союзні та республіканські інстанції. Відповідальність за своєчасне надходження таких відомостей покладалася на обласних уповноважених НКЗТ та керівників облконтор²².

Таблиця 2. Виконання плану реалізації за 1934 р. (в тис. крб.)²³.

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	Разом за рік
План	213,3	173,7	160,0	100,0	647,0
Виконано	184,3	168,4	86,1	92,7	531,5
% виконання	86,4	96,9	53,8	92,7	82,1

Нові реалії діяльності та зміна ситуації відобразилися і на річному плані. Він зменшився більше, ніж в три рази. Передбачалося поступове зменшення прибутків від реалізації протягом року (Табл. 2). Але падіння відбулося в третьому кварталі, коли виконання плану знизилося до 53,8 %. Основною причиною зриву називалася невідповідність обласної контори до задоволення попиту покупця. На нараді облзовнішторгу (жовтень 1934 р.) лунало багато звинувачень в безвідповідальності Всеукраїнської контори «Торгсин». Остання не забезпечила облконтору необхідними товарами, а під час вилучення товарів на внутрішній ринок – передала туди ходові товари. Крім того, вона не здійснювала достатнього керівництва облконторою та не надавала їй необхідної допомоги²⁴. Серед об'єктивних причин падіння було й те, що основний покупець (селянин) в цей час був зайнятий на польових роботах. Незважаючи на все це, обласна контора все ж таки намагалася виправити стан справ за допомогою виїздів в глибинні населенні пункти, посилення реклами, внутрішнього переміщення деяких товарів, прикріплення відповідальних робітників облконтори до окремих крамниць, оголошення внутрішнього конкурсу на кращу крамницю та міжрайбазу²⁵.

В подальшому для забезпечення виконання поставлених завдань директорам крамниць пропонувалося провести наради для своїх працівників. На останніх

необхідно було розглянути питання про стан виконання валютного плану та плану реалізації, про впровадження заходів щодо збільшення часу роботи торгових точок, активізацію роз'їзної торгівлі, широке рекламування Торгсину в районних газетах, по радіо та в спеціальних листівках, а також про краще оформлення вітрин²⁶.

Підсумовуючи результати діяльності за 1934 р., управляючий обласною конторою Е.М. Рудаєв наголошував на тому, що недовиконання плану є наслідком незадовільного постачання товарами, несвоєчасного завезення останніх та навпаки – завезення краму, якого не замовляли. Відбувалося затоварювання одними товарами та відчувалася нестача інших²⁷. Крім того, процес реалізації стримувався завдяки розриву між цінами Торгсину та цінами держторгівлі й кооперації²⁸.

По Україні стан справ не був кращим, ніж на Чернігівщині. Серед причин недовиконання плану 1934 р. по республіці називали зрив постачання тваринного масла в першому, хлібофуражу в третьому та запізніле надходження промтоварів в четвертому кварталах. Відділення виконували план за допомогою товарів підвищеного попиту та недостатньо уваги приділяли реалізації інших товарів. Чернігівська обласна контора відрізнялася з-поміж інших абсолютно слабким та невмілим керівництвом, що в результаті і призвело до зриву плану 1934 р.²⁹.

Незважаючи на усі недоліки, які спостерігалися в 1934 р., Е.М. Рудаєв прийшов до висновку, що план залучення цінностей та реалізації на 1935 р. (при умові забезпечення своєчасного завозу товарів) був цілком реальним³⁰. Проте він не врахував змін, що відбулися в кон'юнктурних умовах внутрішнього ринку та різкої зміни попиту на окремі товари в торговій мережі Торгсин³¹. Такі зміни не могли бути враховані й під час складання та затвердження як річного, так і квартальних планів. Натомість коригування та внесення змін до наявних планів було утрудненим.

План 1935 р. був вкотре меншим, ніж план попереднього року і характеризувався поступовим зменшенням протягом року (Табл. 3). Проте виконання його відрізнялося від попередніх років. Відзначаємо позитивну динаміку виконання, в результаті якої річний план нарешті вдалося не лише виконати, а й перевиконати. Ключову роль в перевиконанні плану четвертого кварталу (192,9 %) безсумнівно зіграло повідомлення про ліквідацію Всесоюзного об'єднання «Торгсин». В крамницях в цей час спостерігався шалений наплив покупців, які намагалися якнайшвидше отоварити наявні на руках торгсинівські книжки.

Таблиця 3. Виконання плану реалізації за 1935 р. (в тис. крб.)³².

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	Разом за рік
План	100,0	87,6	74,7	62,3	283,0 ³³
Виконано	72,4	75,9	68,2	101,5	318,0
% виконання	72,4	86,6	91,3	192,9	112,4

На протязі першого півріччя ситуація мало чим відрізнялася від попередніх років. Невиконання плану пояснювалося недостатнім просуванням так званих некон'юнктурних товарів, розширенням мережі державної торгівлі, нестачею

дефіцитних товарів (в першу чергу промислових) і затоварюванням продовольчими товарами (цукор, рис, оселедії)³⁴. Керівництво облконтори для поліпшення ситуації напружено шукало такі найменування товарів, які змогли б зацікавити покупців. В другому кварталі 1935 р. Чернігівська облконтора вперше запропонувала своїм покупцям лаки та фарби, які знайшли добрий збут в області³⁵. М.Н. Полонський вважав за необхідне організувати пошиття готових суконь та кашкетів при крамницях, а також продаж дров і вугілля³⁶.

Таким чином, за три роки своєї діяльності Чернігівська обласна контора реалізувала товарів на загальну суму 2035 тис. крб. В 1933 р. її частка у всеукраїнській реалізації складала 4,9 %, а наступного – зменшилася до 3,9 %³⁷.

Важливим показником, який характеризує виконання плану реалізації, є структура продажу. Він надає нам можливість з'ясувати, які саме товари реалізовувалися через мережу і на які був найбільший попит. На продаж товарів впливало не лише соціальне чи економічне становище жителів країни, а й політика уряду, що стимулював населення купувати одні речі та ігнорувати інші.

До 1932 р. села не знали про Торгсин, а населення не відчувало нестачі продуктів. В цей час основними покупцями організації були міські жителі. Але голод не дозволив об'єднанню стати міською елітною крамницею. З першими ознаками голодування селяни та міські жителі почали змітали з полиць крамниць усе їстівне. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції, обстежуючи діяльність Торгсину, прийшов до висновку: «Коли немає борошна та круп – немає черг»³⁸.

Таблиця 4. Виконання плану реалізації по Чернігівській облконторі «Торгсин» в товарному розрізі на 1933 р. (в тис. крб.)³⁹.

	січень	лютий	березень	Перший квартал	Другий квартал	За рік
Хлібофуражні товари	36,3	75,6	103,7	215,6	459,9	1042,6
Продовольчі товари (в т.ч. і хлібофуражні)	39,4	80,7	111,1	231,2	488,3	1108,7
Промислові товари	3,8	4,2	4,9	12,9	17,8	75,8
Всього	43,2	85,0	116,0	244,2	506,1	1184,5

У 1933 р. частка продовольчих товарів в реалізації стрімко збільшувалася (Табл. 4). Так, продаж хлібофуражу з січня до березня збільшився в три рази. За підсумками року, продовольчі товари складали 93,6 % проданих товарів (в т.ч. 88 % припадало на хлібофураж). Однак такий стан справ не надто задовольняв уряд. Дисбаланс між продовольчою та промисловою групами сягав загрозливого рівня. Оперативна нарада при ВУК «Торгсин» (травень 1933 р.) пропонувала керівництву Чернігівської обласної контори форсувати реалізацію промтоварів. Констатувалося, що керівник промтоварної групи не виправдав себе в роботі, тому його необхідно було звільнити, а відділ кадрів мав підшукати кваліфікованого працівника фінансиста на його місце⁴⁰.

Таблиця 5. Виконання плану реалізації по Чернігівській облконторі «Торгсин» в товарному розрізі за 1934 р. (в тис. крб.)⁴¹

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	За рік
Хлібофуражні товари	136,5	121,0	39,6	20,2	317,4
Продовольчі товари (в т.ч. і хлібофуражні)	165,9	149,0	63,0	46,2	424,1
Промислові товари	19,9	20,1	22,9	46,3	109,2
Всього	185,7	169,1	85,8	92,4	533,1

У кінці року оргбюро Чернігівського обласного КК-РСІ звинувачувало облконтору в абсолютній бездіяльності та незацікавленості системи в просуванні промтоварної групи краму, в результаті чого питома вага цих товарів в товарообігу становила в першому кварталі 5,4 % (за планом 36,7 %), в другому кварталі – 3,8 % (5,5 %), а в третьому – 5,9 % (10,4 %) ⁴².

У 1934 р. хлібофураж складав 60 % від усіх надходжень, а якщо до нього додати й інші товари продуктової групи, отримуємо 80 % ⁴³. Проте можна відмітити поступове падіння цікавості покупців до продовольчих товарів (особливо це стосується хлібофуражу). Якщо в першому кварталі через крамниці облконтори було реалізовано 1307,2 т борошна, то в четвертому кварталі усього 80,4 т ⁴⁴. Таке падіння пояснюється не лише закінченням голоду і добрим врожаєм, а й досить високими цінами та запізнаним розпорядженням В/О «Торгсин» про зниження вартості борошна ⁴⁵. Відповідно покупці почали все більше уваги приділяти промисловим виробам. Нарada при облзвнiшторгу (жовтня 1934 р.) пропонувала Чернігівській облконторі в третьому кварталі зробити ставку саме на промислові товари та звернути особливу увагу на периферію ⁴⁶.

Таблиця 6. Виконання плану реалізації по Чернігівській облконторі «Торгсин» в товарному розрізі за 1935 р. (в тис. крб.)⁴⁷

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	За рік
Хлібофуражні товари	5,6	4,5	-	-	-
Продовольчі товари (в т.ч. і хлібофуражні)	43,4	34,0	25,1	26,9	129,4
Промислові товари	29,0	41,9	43,1	74,7	188,7
Всього	72,4	75,9	68,3	101,5	318,1

Останній рік роботи об'єднання відзначився тим, що вперше реалізація промислових товарів стала більшою за реалізацію продуктових. Так, в другому кварталі 1935 р. їхнє співвідношення склало: 55 % на 45 % відповідно ⁴⁸, а в четвертому – 74 % на 26 %. І якщо план реалізації по промисловій групі був перевиконаний, то по продуктової відмічався суттєвий недобір. Крім того, слід

відмітити суттєве падіння питомої ваги хлібофуражу. Якщо в першому кварталі його частка складала майже 8%, то в другому зменшилася до 6%.

Об'єднання «Торгсин» створювалося не для зголоднілих радянських громадян, а для індустріалізації. Воно мало лише допомогти селянам пережити голод, а останні повинні були збагатити державу. В спогадах очевидців Голодомору знахо-димо наступне: «Голод був зроблений, щоб «викачати» у людей золото. Бідні його не мали і помирали першими»⁴⁹, «Сталін захотів викачати золото з України, от і зробив голодовку. Викачав хліб, а потім одкрив магазини», де продукція прода-валася за золото⁵⁰. Сприятливі обставини давали можливість реалізовувати товари всередині країни за цінами, що здебільшого значно перевищували світові. Збільшення вартості товарів не лише не стримувалося, а навпаки постійно заохочувалося. Коли ж попит на товар суттєво зменшувався, керівництво організації намагалося принаймні утримувати якнайвищі ціни на нього. Так, узимку 1933 р. Правління «Торгсин» два рази підвищувало ціни на товари, що користувалися найбільшим попитом (борошно, хліб, крупи)⁵¹.

На початку своєї діяльності Торгсин міг самостійно регулювати ціни на свої товари. Перші зміни відбулися в грудні 1932 р., коли при Правлінні було утворено Бюро цін. Відтоді право змінювати ціни отримав лише голова об'єднання. Уряд постійно вимагав, щоб Торгсин був дорожчим за всі інші крамниці відкритого доступу та ринок⁵². В травні 1933 р. наказом наркома зовнішньої торгівлі А.П. Розенгольця при НКЗТ було організовано Раду цін, яка мала диктувати ціни Правлінню «Торгсин». На вартість товару впливали такі показники як: ціна промисловості, рентабельність, кількість товарів, що були в розпорядженні, кількість товарів, яку можна було реалізувати за умови зниження на нього ціни⁵³.

Навесні 1934 р. відносній свободі ціноутворення в Торгсині та орієнтації на попит ринку було покладено край. З цього часу розпочався період жорсткого диктату з боку уряду. Наркомзовнішторг та об'єднання були позбавлені права самостійно визначати ціну на товари, які реалізовувала система. Рада праці та обори встановлювала, а РНК затверджував, мінімальний та універсальний рівень вартості товарів для усіх контор. За Торгсином залишалося лише право підвищувати мінімальну ціну і за жодних обставин не зменшувати її⁵⁴. Вважалося, що для успішного виконання плану керівництво торгточками повинно було проявити гнучкість, показати знання районів та вміння маневрувати товарами⁵⁵.

У червні 1934 р. роботу з регулювання цін було покладено на директорів спецкортор⁵⁶. Відповідно, у всіх спеціальних конторах мали виділити відповідальну особу, на яку покладали: відання загальним контрольним прејскурантом в даній конторі, фіксувати в ньому усі подальші зміни та доповнення з датами та номерами розпоряджень; систематизувати всі розпорядження та зміни до основного прејскуранту; здійснювати листування з обласними та районними конторами з питань зміни цін та доповнення основного прејскуранту⁵⁷.

Ринкові ціни та ціни Торгсину суттєво відрізнялися між собою. Так, середня ціна чобіт в системі «Торгсин» по Україні дорівнювала 10 крб. в той час як їхня ринкова ціна сягала 180–200 крб., три пуди борошна 10 крб. проти 400 крб.⁵⁸. На перший

погляд складалося враження, що товари в об'єднанні неймовірно дешеві. Але, якщо врахувати те, що ціни в Торгсині подавалися в золотому обрахуванні, вартість речей виявлялася далеко не завжди нижчою за ринкову. За кожним торгсинівським карбованцем стояли сімейні реліквії, які люди приносили до пунктів скуповування. Що ж стосується співвідношення радянського карбованця з торгсинівським, то в 1934 р. на «чорному» ринку за останнього давали від 42 до 53 крб.⁵⁹

Заступник уповноваженого НКЗТ СРСР при уряді УСРР І.П. Львов вважав існуючу політику цін хибною. На підтвердження цього він наводив історію про те, що контори в Москві не знали цін, за якими промисловість відпускала товар. Якщо костюм, який направлявся на схід коштував на підприємстві 26 крб., то продавали його за 52 крб. Але його вартість на виробництві вираховувалася в радянських карбованцях, а Торгсин реалізовував його за золоті. В результаті частину товарів в 1932 р. довелося повернути⁶⁰. Обласний уповноважений Наркомзовнішторгу в Чернігівській області К.Г. Тасічко в червні 1934 р. повідомляв ВУК «Торгсин», що покупець ретельно підраховує, що і де йому вигідніше купувати – «свіже масло на ринку чи просолене в Торгсині». Постійно піднімалося питання про зниження ціни для успішної реалізації. Тасічко наголошував на тому, що без урахування кон'юнктури ринку та специфіки окремих областей не можна претендувати на значний успіх у роботі⁶¹. Проте В/О «Торгсин» залишався незворушним. Відмова знижувати ціни пояснювалася тим, що вони і так значно нижчі довоєнних роздрібних цін та цін, які існували на зовнішньому ринку⁶².

Зниження ціни, як правило, було вимушеним кроком, а не економічно вивіреним кроком. В травні 1933 р. Всесоюзне об'єднання «Торгсин» дозволило реалізовувати за валюту за зниженими цінами товари, які швидко псувалися та втрачали свою якість, а також крам, якому загрожувало пошкодження⁶³. Насправді на підставі даного дозволу крамниці продавали частково вражені гниллю лимони та апельсини⁶⁴; оселедці, м'ясо яких легко відходило від кісток, та на смак було солоне з ледь примітною гіркотою від розпочатого розкладання жиру та білків; цигарки, тютюн яких під час паління не мав смаку, а віддавав сухою пліснявою⁶⁵. І навіть тоді, коли керівництво погоджувалося на такий хід, на місцях не завжди оперативно виконувалися надіслані постанови. Прейскуранти змінювалися несвоечасно. Спостерігалися розходження цін в інвентаризаційних звітах. Так, в жовтні 1934 р. в Ніжині продавали печиво по 60 коп. за кілограм замість 35 коп., в Глухові – вермішель по 23 коп. замість 21 коп.⁶⁶

Набагато частіше зустрічаються повідомлення про підвищення цін. Торгсин намагався максимально скористатися картковою системою, дефіцитом товарів, відсутністю альтернативи в інших організаціях. 13 січня 1934 р. управляючий Чернігівської облконтори звернувся до ВУК «Торгсин» за дозволом збільшувати ціни на товари без додаткового погодження цього питання з Всеукраїнською конторою чи Правлінням. Він зазначав, що в процесі роботи (в залежності від кон'юнктури) є можливість підвищувати ціни на окремі товари без шкоди для реалізації. Наприклад, у зв'язку зі збільшенням попиту на борошно та незначними його запасами, виникала можливість тимчасово збільшити ціну на нього на 1–2 коп. за

кілограм⁶⁷. І.П. Львов 15 травня 1934 р. дозволив спростити процедуру та при окреслених обставинах коригувати ціну в бік підвищення, але такий захід не мав відобразитися на ході всієї реалізації⁶⁸. Правом на самостійне кон'юнктурне підвищення цін скористалася облконтора і в січні 1935 р., коли підвищила ціну на денатурат, суконно-шерстяну групу, що надало додатковий валютний прибуток⁶⁹.

Востаннє уряд скористався можливістю заробити на своїх громадянах, коли оголосив про ліквідацію Торгсину. В останні місяці роботи об'єднання відмічався шалений наплив покупців, які намагалися отоварити наявні на руках торгсинівські книжки. В цей час уряд востаннє здійснив підвищення цін на свої товари (продовольчі товари здорожчали в середньому на 20 %, а промислові – на 40 %) ⁷⁰.

Архівні документи надають нам можливість відповісти ще на одне питання: які товари можна було придбати в крамницях об'єднання і яка була їхня вартість. Першочергово покупців цікавила ціна на продуктові товари. Отже, житнє борошно в 1934 р. коштувало 8–10 коп., борошно пшеничне в залежності від помелу від 9 до 22 коп., гречана крупа – 14–17 коп., рис – 9–22 коп. за кілограм. Хліб житній можна було придбати за 7–9 коп., а пшеничний – за 10–12 коп.⁷¹. Картопля (червень 1935 р.) коштувала 20 крб. за тону⁷².

За взуття слід було викласти набагато більшу суму, адже взуття чоловіче коштувало 3 крб. 25 коп., жіноче – 3 крб. 50 коп., а пара ялових чобіт – 6 крб. Недешеві були і найпростіші побутові речі, що так звичні для сучасної людини. Плоскодонний чайник можна було придбати за 50 коп., нічну вазу за 25 коп., праску парову за 75 коп., м'ясорубку за 1 крб., а електричну за 2 крб. 5 коп., фотоапарат «Вомп» за 15 крб., годинники коштували від 25 до 82 крб.⁷³.

У крамницях Торгсин окрім вітчизняних реалізовувалися й імпорتنі товари. Так, в жовтні 1933 р. в торговцях об'єднання вартість бритви фірми «Золінг» коливалася від 3 крб. 30 коп. до 4 крб. 50 коп. за одну штуку, а машинка для стрижки від 3 крб. 45 коп. до 4 крб. 75 коп.⁷⁴. Висловити свої думки на папері можна було за допомогою друкарської машинки «Мерседес» (велика коштувала 275 крб., а маленька 165 крб.), а зіграти музичні твори відомих композиторів на піаніно «Беккер» (250 крб.) і «Шредер» (300 крб.) або просто пограти на гітарі (від 2 до 4 крб. 50 коп.)⁷⁵. Чудову та різноманітну музику слухали на патефоні, за який треба було викласти 10 крб. Найменувань платівок було багато, але твори деяких виконавців вважалися небажаними. 20 лютого 1934 р. контори були попереджені спеціальним повідомленням про те, що платівки О. Вергинського, Ю. Морфессі та П. Лещенко були заборонені до ввезення в СРСР і замовлення на них за жодних умов виконуватися не будуть⁷⁶. Натомість придбати мелодії та пісні інших виконавців можна було за ціною від 25 коп. В разі ж великого попиту на певного виконавця дозволялося підвищувати ціну, в іншому випадку – знижувати на 10 %.

Серед найдорожчих товарів була зброя (мисливська рушниця Зауер модель «Яструб» коштувала 250 крб., а рушниця фірми Сімсон модель «Астора» пропонувалася за 125 крб.), путівки (відпочинок в П'ятигорську, Кисловодську чи Євпаторії обходився в 261 крб., а в Ялті – 325)⁷⁷, а також трактор, який продавали

за шалені 2500 крб.⁷⁸. До речі, щоб придбати останнього слід було здати до Торгсину майже два кілограми хімічно чистого золота.

Таким чином, Чернігівська обласна контора «Торгсин», реалізувавши за три роки своєї діяльності товарів більше, ніж на два мільйони карбованців, зробила свій, нехай і невеликий, але вагомий вклад в індустріалізацію Радянського Союзу. З кожним роком спостерігалось покращення виконання плану реалізації з 74 % в 1933 р. до 112 % в 1935 р. Серед чинників, що впливали на виконання планів реалізації, важливе місце посідало своєчасне постачання крамниць необхідними та якісними товарами. Крім того, багато чого залежало від кваліфікованих керівників та апарату відділень, вміння маневрувати товарними залишками, своєчасного реагування на зміну попиту, а також цінової політики уряду. Основним покупцем об'єднання були не іноземні туристи чи матроси іноземних пароплавів, а зголоднілі власні громадяни, які сподівалися за свій нехитрий скарб (срібний хрестик, золоту обручку чи військову нагороду) виміняти щонайбільше борошна. Домінування в 1933–1934 роках продуктової групи серед товарів, що реалізовувалися через «Торгсин», тільки підтверджує гуманітарну катастрофу в країні з однієї сторони і цинічність уряду, який використовував голод для своєї «золотозаготівлі» та поповнення власних валютних резервів, з іншої.

¹ *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.

² *Осокина Е.А.* Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С.113–124.; *Її ж:* Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111–117.; *Її ж:* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; *Її ж:* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; *Її ж:* Золото для индустриализации: «Торгсин» – М., 2009. – 592 с.

³ *Марочко В.І.* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // УІЖ. – 2003. – № 3. – С.90–103.; *Його ж:* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Його ж:* Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи // Пам'ять століть. – 2008. – № 5–6. – С. 192–210.; *Його ж:* Торгсини Києва: хліб за золото // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. – К., 2008. – 584 с.; *Його ж:* Діяльність торгсинівської системи міста Києва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 18. – К., 2008. – С.163–175.; *Його ж:* Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63–77.

⁴ *Павлова І.В.* Торгсини в Західно-Сибірському краї // Економіка і організація. – 2003. – № 3. – С. 162–169.

⁵ *Демченко Т.П.* Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2007. – 70 с.

⁶ *Сергєєва С.* Голодні 1932–1933 роки у Чернігові // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 59–68.

⁷ Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941 гг. – К., 1983. – С. 136.

- 8 Ряд справ (присвячених торговим планам облконтор, відомостям про надходження коштів від реалізації товарів та кон'юнктурним оглядам), що зберігаються, зокрема, в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і на сьогодні залишаються засекреченими.
- 9 *Горох М.* Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 81.
- 10 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 160.
- 11 Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75.
- 12 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 543. – Арк. 1.
- 13 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 1.
- 14 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3.
- 15 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 4.; ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 31.
- 16 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 28.
- 17 Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 28.; Спр. 168. – Арк. 52.; ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75.
- 18 ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75, 75 зв.
- 19 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 7.
- 20 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 55.
- 21 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 286.
- 22 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 40.
- 23 Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 44.; Спр. 70. – Арк. 55.; Спр. 137. – Арк. 61.; ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 6.
- 24 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 110–111.
- 25 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 96.
- 26 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 153.
- 27 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 13.
- 28 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 200 зв.
- 29 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 61–62.
- 30 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 13 зв.
- 31 Рішенням Політбюро з 1 січня 1935 р. були відмінені картки на хліб, а з 1 жовтня – картки на м'ясні та рибні продукти, цукор та картоплю. З'являються крамниці «відкритого доступу». Відповідно цікавість населення до Торгсину протягом року зменшувалася.
- 32 Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 87.; ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 188, 345, 349.; Спр. 761. – Арк. 25–29.
- 33 Якщо підрахувати плани реалізації по кварталам, то ми отримуємо інше число – 324,6 тис. крб. Але в підсумкових таблицях та звітах за 1935 р. значиться 283 тис. крб. Можливо, у зв'язку з ліквідацією об'єднання та з наближенням кінця року відбулася зміна остаточного річного плану в бік зменшення.
- 34 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 63.
- 35 ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 189.
- 36 Там само. – Арк. 232.
- 37 Підраховано автором за ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 28.; Спр. 137. – Арк. 61.
- 38 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 8.
- 39 Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 40.; ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 12.
- 40 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 4.
- 41 Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 78.
- 42 ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75 зв.
- 43 ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 3.

- ⁴⁴ Обраховано автором за ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 78.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 96.
- ⁴⁶ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 110.
- ⁴⁷ Побудовано автором за: ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 200, 201, 341, 349.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 201.
- ⁴⁹ Пам'ять народу не убійна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2004. – С. 30.
- ⁵⁰ Пам'ять народу не убійна. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2006. – С. 20.
- ⁵¹ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 195.
- ⁵² Там само. – С. 195.
- ⁵³ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 28.
- ⁵⁴ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 197.
- ⁵⁵ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 55.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 126 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 84.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 8.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 3–49.
- ⁶⁰ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 9.
- ⁶¹ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 63.
- ⁶² ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 279.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 398.; ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 32.
- ⁶⁴ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 37.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 174–175.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 52.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 280.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 279.
- ⁶⁹ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 116.
- ⁷⁰ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 198.
- ⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 85. Для порівняння на ринку житнє борошно коштувало від 2 до майже 5 крб., гречана крупа – 4–6 крб., хліб житній від 1 крб. 83 коп. до 3 крб. 30 коп., а пшеничний – від 3 крб. до 4 крб. 60 коп.
- ⁷² ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 181.
- ⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 2, 53, 57, 61.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 42.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 48, 59, 61.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 58.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 49, 111 зв.
- ⁷⁸ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 181.